

Een olifant in het zand

HIERAKONPOLIS EN HET PREDYNASTISCHE GRAFBESTAND

Voor Ex situ is geen water te diep, geen berg te hoog en geen woestijn te droog. En dus bevond uw reporter zich in de winter van 2011 op een gecharterde vlucht vol fans van het betere Vlaamse lied richting Egypte. Van Luxor ging het in een aftandse Toyota *pick-up* — kinderen en ezels ternauwernood ontwijkend — richting het zuidelijker gelegen Hierakonpolis. Piramiden, tempels en koningsgraven lieten we voor een keer links liggen. We gingen op zoek naar graven van een heel andere orde: dierengraven. In de woestijn ontmoetten we twee Vlaamse archeologen die onderzoeken waarom in Egypte olifanten en luipaarden begraven liggen, op honderden, zelfs duizenden kilometers van hun natuurlijke leefgebied.

DE FARAO'S, EN DAARVOOR

Egypte was ooit het bolwerk van de farao's, die hun land bestuurden in een strak regime: een relativiserende gedachte in de chaos van het hedendaags verkeer. Razend als doorheen een videospel, de billen dichtgeknepen, de kneukels witgeklemd aan de autodeur, stond het beeld me hoopvol bij van een lang vervlogen land vol rust en vrede, grote bouwwerken van de staat en een ordelijk transport. Ergens in de loop van de tijd heeft men dit concept duidelijk opgegeven. Even belangrijk om weten is dat er ooit een tijd was vóór de farao's, vóór hun vele opeenvolgende dynastieën die vanaf 3100 v.Chr. het land bestuurden. Niet verbazend noemt men dit de predynastische tijd. Het is het Egypte voorafgaand aan Egypte, niet zo bekend bij de gebloemjurkte toerist maar daarom niet minder interessant. En precies daarheen raasde mijn taxi in onverantwoorde vaart, in de volle ontkenning van een scheiding tussen het leven en de dood.

Uiteindelijk kwamen we heelhuids aan op onze bestemming: Kom el Ahmar, wat 'de rode heuvel' betekent. Een naam die verwijst naar de vele rode potscherven die men er aan de oppervlakte vindt. De oude Egyptische naam is eigenlijk Nekhen maar de plek is beter bekend onder zijn latere, Griekse naam: Hierakonpolis. We reden doorheen de moderne bebouwing langs de Nijl en dan plots... niets dan woestijn. De grens tussen bewoning en woestijn is er heel scherp. Je kan er enkel wonen tot zover de watervoorziening reikt en precies die belemmering heeft een fan-

tastische archeologische vindplaats van latere bouwwoede gered. Dat werd al meteen duidelijk toen we de grote Wadi Abu Suffian in reden. Een wadi is in woestijngebied een dal waarin alleen water stroomt als het regent. We passeerden de imposante ruïnes van wat een fort leek, gebouwd uit leentichels, bouwstenen gemaakt door modder in mallen te laten drogen in de zon. Het is een typisch architectuurelement voor het oude Nabije Oosten. Later zou ik trouwens vernemen dat het fort helemaal geen fort is maar wellicht een ceremonieel gebouw opgericht door farao Khasekhemwy van de tweede dynastie. Maar hoe interessant ook, daar waren we niet voor gekomen. 'Ouder dan de farao's' was ons devies.

OPGRAVING IN HET ZAND

De Toyota kwam tot stilstand bij enkele gebouwen die duidelijk dienst deden als hoofdkwartier voor een archeologische expeditie. Hier zat een groepje jongeren sedimentstalen te beschrijven, daar was een fotograaf met wat vondsten aan de slag. Een enkeling noteerde iets in een dagboek. Overal stonden emmers, schopjes, zeven en zelfs een eenzame parasol. Je waande je even op het strand. Buiten de auto hoorden we meerdere talen. Een aantal mensen met bleke huidskleur bleek het Engels te hantieren terwijl anderen, met een donkerder teint, zich dan weer van het Arabisch bedienden. Tussen al dat moois bereikte plots een flard Vlaams ons binnenoer. Wat verderop bleken een jonge dame en een wat oudere heer verwickeld in een wetenschappelijke discussie die we, hoe baanbrekend ook, moesten onderbreken.

Zo maakten we kennis met Wim Van Neer en Veerle Linseele, onderzoekers van dierlijke resten, die deel uitma-

De schedel van een baviaan uit de elitegraven. Dierentuindier of gezelschapsaap? © Hierakonpolis Expedition

Een pick-up in de wadi, naast enkele meer veilige vormen van transport © Hierakonpolis Expedition

Veerle Linseele, met botten aan de slag in het opgravingshuis © Hierakonpolis Expedition

ken van het Engels-Egyptische opgravingsproject te Hierakonpolis. Wim verricht al sinds 1984 archeologisch werk in Egypte. Hij onderzocht er dierenresten uit een breed gamma van vindplaatsen, daterend van de oudste steentijd tot de recente, historische periode die wij in Europa de middeleeuwen noemen. Menige internationale opgravingsexpeditie solliciteert naar zijn deskundigheid.

Maar hij heeft zo zijn favorieten. Hierakonpolis is daar een van, zonder twijfel vanwege de overvloed aan wel heel bizarre dierenresten. Veerle Linseele heeft haar wetenschappelijke sporen verdiend in West-Afrika maar is de laatste jaren naar het oosten gemigreerd. Een lange wandeling over het brede Afrikaanse strand, maar dieren zijn dieren, daar doet een botonderzoeker niet moeilijk over. Veerle is vast van plan in Egypte een even lange carrière uit te bouwen als Wim.

In vogelvlucht geven Veerle en Wim me nog eens een korte geschiedenis mee. Hierakonpolis groeide uit een prehistorische nederzetting waarvan de oorsprong meer dan 6000 jaar teruggaat in de tijd. De nederzetting werd een stad en het machtscentrum van lokale heersers, die we koningen kunnen noemen. Rond 3500 v.Chr. palmde koning Narmer, de heerser over het zuiden van wat we nu Egypte noemen, ook het noorden in. Voor het eerst was Egypte één land. De man die dat tot stand bracht, kreeg een nieuwe titel: farao. Van die farao's zouden 31 dynastieën elkaar opvolgen tot Alexander de Grote in 323 v.Chr. het land veroverde. Hierakonpolis was in het begin van de faraonische periode de hoofdstad van het verenigde rijk maar verloor vrij snel zijn privileges aan meer noordelijke steden

Een hond in het hondengraf: het einde van een honds bestaan of een postuum bewijs van ultieme verering? © Hierakonpolis Expedition

De Egyptische opgravers gebogen over een wirwar van skeletten: meerdere honden geofferd (?) en begraven in het elitegrafveld © Hierakonpolis Expedition

zoals Thebe en Memphis. Het belang van de vindplaats zit echter slechts voor een deel in de verloren gegane vroeg-faraonische glorie. De stad toont immers ook hoe het leven in Egypte was daarvóór. En wat blijkt? Veel van wat wij nu typisch vinden voor de tijd van de farao's werd in Hierakonpolis al veel eerder in de praktijk gebracht. Archeolo-

gen vonden er voor Egypte de oudste beschilderde grafkamer, de oudste levensgroot beeldhouwde weergave van een mens, de oudste tempel, de eerste mummies, de oudste industriële bierproductie. Die lange brouwerstraditie kreeg trouwens later die dag alle appreciatie, toen we een Stella Premium soldaat maakten, een Egyptisch bier dat niks met zijn Leuvense soortgenoot te maken heeft.

EEN GRAFVELD VOOR MENS EN DIER

Na die geschiedenisles is het tijd voor veldwerk. Opnieuw de auto in dus. Met Wim reden we een tweetal kilometer verder doorheen de wadi, naar HK6. Een droge aanduiding voor een van de meest spectaculaire archeologische vindplaatsen ooit. De brede zandvlakte lijkt er op een gatenkaas waarvan elke holte in de grond een graf is. Een begraafplaats dus, maar niet zoals zovele anderen. In veel graven liggen immers niet alleen mensen maar ook dieren. De archeologische sporen tonen bovendien dat de plek ooit met bovengrondse monumenten was bezaaid. Een echte dodenstad dus, duidelijk niet bestemd voor de gewone man of vrouw van toen. Hier rust de elite van een vroegere samenleving uit de predynastische tijd. Het toont aan dat de opdeling van de maatschappij in gra-

Het elitegrafveld HK6: een aparte plek voor een apart deel van de predynastische samenleving © Hierakonpolis Expedition

daties van macht en rijkdom, status en aanzien, geen vinding van de farao's was. Lang daarvoor was in Egypte het ideaal van vrijheid, gelijkheid en broederschap reeds verloren gegaan.

De elite van predynastisch Hierakonpolis liet zich begraven op een plek ver weg van de woningen of de grafvelden van het plebs. De belangrijkste lieden namen in hun graf bovendien alle tekenen van hun weelde mee. Dat waren niet enkel fraaie voorwerpen, of persoonlijke decoratie, maar ook dieren die bij leven een teken van rijkdom

en aanzien waren. Er waren in feite drie groepen, vertelde Wim mij. Je had de huisdieren en de wilde soorten. En bij deze laatste waren er die lokaal gevangen konden worden en andere die werden ingevoerd uit verafgelegen landen. Met de wilde dieren hoopten belangrijke lieden indruk te maken op familie, collega's en concurrerende machthebbers. Wellicht genoten exotische beesten daarbij de voorkeur. Hoe onbekender het dier, hoe belangrijker de eigenaar. Maar, durfde ik op te merken, hoe kan dat allemaal uit deze opgravingen worden opgemaakt?

Voor Wim en Veerle lag het antwoord voor de hand. Alleen al de waaier aan diersoorten maakt veel duidelijk. Volgens een inventaris opgemaakt in 2009 werden in de graven de skeletten gevonden van minstens 17 runderen, een enkele ezel, 25 schapen of geiten, en 42 honden. Deze gewone huisdieren moeten als offers beschouwd worden, als 'huisraad' of misschien iets meer, dat net zoals keramiek of meubilair de dode op de laatste reis vergezelde. Ze werden op het moment van een begrafenis uit de kudde geplukt. Maar er zitten ook andere beesten in het grafveld.

Een oerrund bijvoorbeeld, naast een hartebeest (een grote antilooop), twee wilde ezels, drie nijlpaarden, elf bavianen en zeven wilde katten. En, bijna vergeten, twee olifanten, waarvan één skelet redelijk goed bewaard was. Wat stelden die dieren voor? Een aantal kon zonder twijfel in de buurt gevangen worden. In de Egyptische Nijl kon men toen inderdaad nog nijlpaarden zien, vandaar trouwens hun naam. Nu hebben deze paarden de rivier verlaten. Ook wilde ezels en wilde katten, en misschien zelfs het oerrund en het hartebeest, kwamen toen in de buurt voor.

Wim Van Neer, in een gedwongen pose na het in elkaar puzzelen van het skelet van een luipaard uit het elitegrafveld © Hierakonpolis Expedition

Maar soorten als de baviaan of de olifant zag men toen in Egypte helemaal niet meer. Ze werden in zuidelijker streken gevangen en nadien naar Hierakonpolis gebracht.

DE OUDSTE ZOO

De wilde dieren uit het grafveld waren geen trofeeën, speciaal geschoten om de begrafenis van een belangrijk persoon luister bij te zetten. Dat het dieren waren die een tijd in gevangenschap hadden geleefd, en die dus in het geval van de exoten levend op transport waren gegaan, maakt het gedetailleerde onderzoek van het botmateriaal duidelijk. Een aantal van de bavianschedels vertoont misvormingen die apen in het wild niet zouden overleven. Ze zijn dus een tijd in gevangenschap gehouden en daarbij wellicht niet goed behandeld. Door hun gewicht zijn de olifanten een bewijs op zich dat dieren levend getransporteerd werden. Een dikhuid schieten in het verre zuiden en die dan naar Hierakonpolis slepen, is wellicht moeilijker dan het dier levend — al wandelend — mee te nemen. In welke staat kwam een dood kadaver immers aan, in het verzengende Afrikaanse klimaat? Hoe het levend transport logistiek in elkaar zat, daar hebben we echter het raden naar. Maar wie een tempel kan bouwen, kan ook een olifant op de post doen.

Veerle Linseele en de bovenschedel van een oerrund. Was dit dier in Egypte een van de laatste van zijn soort? © Hierakonpolis Expedition

Ook de lokale wilde dieren zijn een tijd gevangen gehouden. Het skelet van het hartebeest heeft een botwoekering aan een van de poten, het resultaat van het langdurig vastbinden aan een touw. Bovendien staken in de buikholte van het vrouwelijk dier de botjes van een drie maanden oude foetus. Het hartebeest moet dus in gevangenschap een mannelijke soortgenoot ontmoet hebben. Een jong nijlpaard had een geheelde breuk aan het kuitbeen. Ook de wilde katten vertoonden meerdere geheelde botletsels. De graven van de hogere klasse van Hierakonpolis leveren het bewijs voor de oudst bekende zoo. De meest recente opgravingscampagnes hebben trouwens de inventaris van deze menagerie nog wat uitgebreid. Met een krokodil bijvoorbeeld, meer bepaald een nijlkrokodil, wellicht een lokale vangst. En uit een van de graven kwam een skelet van een grote katachtige die een mannelijk luipaard bleek te zijn. Het dier is voor zijn soort uitermate groot. Het moet zijn eigenaar dus veel prestige hebben bijgebracht want luipaardhuiden waren een teken van status. In het latere, faraonische Egypte droegen priesters die belast waren met het mummificeren en begraven van de doden, het luipaardvel als kenmerk.

Het werd me onderhand duidelijk waarom Wim en Veerle deze opgraving bovenaan hun prioriteitenlijstje hebben

staan. Hier komen we dicht bij het vraagstuk hoe uit prehistorische gemeenschappen, waarin iedereen ongeveer even gelijk was als zijn buur of zijn neef, sociale verschillen ontstonden die leidden tot een maatschappij waarin de kloof tussen hebben en niet-hebben niet groter kon zijn. Dat dieren daarbij een rol speelden, leidt geen twiffel. Niet iedereen kon een luipaard in de tuin houden.

In Hierakonpolis gebeuren de opgravingen en de studie van de dierenresten dus zeker niet voor het plezier van twee Vlaamse onderzoekers. Het gaat om het grotere verhaal, om het begrijpen van welke symbolische, rituele of prestigieuze rollen dieren in een ver verleden voor de mens speelden. Maar de biologische geschiedenis van het dier is op zich natuurlijk ook belangrijk, haastte Veerle toe te voegen. Hoe zagen de laatste oerrunderen in Afrika er uit, vóór hun totale uitsterven? Welke wildfauna overleefde het langst de verkaveling van de Nijlvallei? Vinden we hier en daar vroege gegevens over het latere huisdierbestaan van een hele reeks dieren?

DE FAVORIETE OLIFANT

Maar een reporter moet ook peilen naar de *human interest*. Daar is na Paul Jambers, Martin Heylen en Goedele Liekens geen ontkomen meer aan. Daarom vraag ik Wim naar zijn favoriete dier in dit predynastische grafbestand. Enigszins verrassend komt er onmiddellijk een duidelijk antwoord: geen luipaard of hartebeest, geen krokodil, maar wel de olifant. Komt dat omdat dit het grootste beest is dat een botonderzoekende archeoloog op het land kan opgraven? Oudere mammoeten en tyrannosauriërs laten we even buiten beschouwing. Maar nee, die

Het graf van de olifant. Een te kleine kuil maar wel genoeg volk voor zo'n imposant dier © Hierakonpolis Expedition

renarcheologen blijken geen trofeejagers. Het belangwekkende van de opgegraven dikhuid zit in de informatie die over dit dier werd verkregen.

Het is niet dat de opgraving van de Egyptische olifant spectaculaire foto's heeft opgeleverd van een reuzenskelet in een zanderig graf. De botten waren maar voor een deel intact bewaard en het blootleggen diende in stukken te gebeuren. Maar tussen de achterste ribben en nabij het bekken werd een klomp plantaardig materiaal ontdekt, die de maag- en darminhoud van het geofferde dier bleek te zijn. Zijn galgenmaal dus. Plantkundige Elena Marinova boog zich over de resten en besloot dat de olifant het kaf van emmer (een graansoort) had genuttigd, naast volledige bussels van dit graan. Daarnaast bevatte de maaginhoud de resten van twijgen van boompjes en struiken, vooral van de acacia. Deze plant heeft de onaangename gewoonte er forse doornen op na te houden maar daar had onze olifant duidelijk niet veel last van. Je bent een dikhuid of je bent het niet. Aangenamer voedsel toonde zich in de resten van planten die langs de oevers van de Nijl groeiden, of langs irrigatiekanalen. Het dier, dat toch een dagelijkse portie van zo'n vijftig kilo plantenmateriaal nodig had, bevoorraaide zich dus op meerdere plekken: nabij de dorsvloer, langs het water, in de bosjes. Wandelde de olifant naar zijn snacks of werd dat voedsel van her en der naar zijn kraal gebracht?

Dat maakt het nu net zo interessant. Kale knoken, botte beenderen, vergane skeletten: een dooie boel? Welnee. De onderzoekers werken inderdaad met dode beesten. Maar ze brengen tegelijkertijd leven in het verhaal. In Egypte is dat trouwens een aangename gedachte want het meeste erfgoed (piramiden, obeliskken, grafvelden, tempels) houdt toch verband met het afscheid van het leven, en met wat daarna komt. Door het reconstrueren van de vroegere dierenwereld is er echter — althans voor de viervoeters — leven na de dood. Zou mij trouwens ooit hetzelfde lot beschoren zijn? Onvermijdelijk brachten deze filosofische beslommeringen me weer bij het beeld van een door het verkeer razende taxi. Waarmee ik de volgende dag terug naar Luxor moest.

Anton Eryvynck

Met dank aan Wim Van Neer, Veerle Linseele, Elena Marinova en Renée Friedman (director Hierakonpolis Expedition)